

akárcsak az ország számos más pontján. El lehet gondolkodni azon, hogy a felújításhoz szükséges anyagi források hiánya mellett vajon nem játszott-e ebben közre valamiféle kollektív büntudat és amnézia, a népirtás emlékezetétől való megszabadulás kényszere is.

A kötet technikai kivitelezése színvonalas, az illusztrációs anyag bőséges és informatív. A közel száz archív felvétel, a levéltári dokumentumok és hitközségi pecsétek másolatai mellett tucatnyi térkép is segíti az olvasót. A zsidóság településen belüli elhelyezkedéséről még néhány ábrát, a megélvőkhöz legalább egy-két elemző megállapítást mindazonáltal jónak tartanék. A szövegben a szerző helyesen korrigálja Ságvári Ágnes holokauszt-térképének (Ságvári Ágnes [szerk.]: *Holocaust Magyarország, 1944*. Sollun, Bp., 1994) hibáit, saját térképvázlatának elkészítésekor viszont maga is figyelmetlenül járt el: az 1944-es gettóközpontokat bemutató térképen nem Fejér megye korabeli, hanem mai állapota látható, így azon többek között szerepel a Veszprém megyei Enying és környéke, valamint Dunaújváros is (141. old.).

A szöveget emellett vázlatos időrendi áttekintés, a vármegyei áldozatok névlistája – ezt jobb lett volna települések szerint betűrendben közölni –, földrajzi és személynév-mutató egészíti ki. Szaktudományos igényű műben talán szerencsésebb lett volna egy annotált névmutatót készíteni, és itt foglalni össze a kötetben tárgyalt személynév-életrajzát. Ezzel kiváltható lett volna a biográfiai adatok lexikonszerű, indokolatlanul terjedelmes felsorolása a főszövegben, továbbá a terjedelmes, az olvasást nehezítő lábjegyzetek többsége is.

Teljes zűrzavar uralkodik a cionista vezetők mentőakcióival kapcsolatos szövegrészekben, a szerző többek között összemosza az úgynevezett strasshofi mentőakciót – amelynek keretében több mint 15 ezer vidéki zsidót Birkenau helyett ausztriai munkatáborokba vittek – a prominens zsidók egy csoportjának megmentésével (az úgynevezett Kasztner-vonattal). Előbbiről legalább a szakirodalom alapján jó lett volna bővebben szólni, hiszen az alku eredetileg a III. zónabeli (ide tartozott

Székesfehérvár is) transzportokra vonatkozott (172. old.).

Óvatosabban illenék bánni a politikai, ideológiai minősítésekkel, hiszen ezek lényeges szemléletbeli kérdéseket takarhatnak. Durva csúsztatás például, hogy a Darányi-kormány zsidóellenes politikájának logikája „tökéletesen megegyezett” a náci „nemzetiszocialista, fasiszta” érvrendszerével (52. old.). A „nyilas” jelző néhol elhamarkodott osztogatása helyett pedig kulcsfontosságú lett volna behatóan elemezni a szélsőjobboldali mozgalmak szerepét a helyi eseményekben. A szerző például több helyütt említést tesz a zsidók gettóba szállításában, motozásában közreműködő nyilas párttagokról. Azt azonban nem tudatja az olvasóval, hogy ez országos viszonylatban kivételszámra ment, és máshol még a zsidók deportálásával kapcsolatos részfeladatokban sem jutott szerep a nyilas és nemzetiszocialista pártok vidéki szervezeteinek. Ezzel akaratlanul is tovább erősíti azt a széles körben elterjedt nézetet, hogy a náci gépezet kiszolgálása elsősorban egy szűk politikai kisebbség felelőssége.

Nem értek egyet a szerzővel abban sem, hogy a helyi döntéshozók felelőségének beható vizsgálata „kívül esne a történettudomány körén” (122. old.). A történéshozó valóban nem feladata az erkölcsi ítéletalkotás és leckéztetés, de a leírás, helyzet-elemzés, véleményalkotás igen. A helyi események megítélése szempontjából például részletesebben kellett volna tárgyalni a konzervatív vezetők, elsősorban Thaisz alispán és Hóman Bálint konfliktusát az új főispánnal, alaposabban utalva Glatz Ferenc tanulmányára, illetve azt újabb adatokkal kiegészítve. (Glatz Ferenc: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben. *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv*, 4 (1970), 181–202. old.)

Az elmondottakat összegezve felvetődik az a jelen kritika tárgyán túlmutató kérdés, hogy a holokauszt-kutatás ügyét mennyiben lendítik előre az eddigi eredményeket jó esetben korrekt módon összefoglaló, de továbbfejlesztésükre, bírálatukra, új források feltárására nem törekvő, ezért ismereteink jelentős bővítésére,

a meglévő tévhitek eloszlatására alkalmatlan munkák. Ha a szakma nem támaszt magas követelményeket a vészkorszak magyarországi részletkérdéseinek, helytörténeti vonatkozásainak feltárásával szemben, akkor tovább mélyülhet a szakadék a nagy mennyiségű feldolgozatlan forrásanyag és az alapos vizsgálatok látszatát keltő – olykor a túlzott figyelemvadását is kiváltó – jelentős mennyiségű publikáció között. Általánosságban és röviden megfogalmazva: nem izoláltan, hanem csakis az adott térség vagy település társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténetének kontextusában, a zsidóságot, a befogadó közösséget és a kettő viszonyát komplex és komparatív módon elemezve szabad és kell hitelesen, hatásosan bemutatni azt a pótolhatatlan veszteséget, amely a zsidóság elpusztításával a szűkebb hazát és az egész magyar társadalmat érte.

CSŐSZ LÁSZLÓ

Kovács András (szerk.) Zsidók a mai Magyarországon: az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése

ANGELUSZ RÓBERT, KOVÁCS ANDRÁS,
LADÁNYI JÁNOS, STARK TAMÁS,
TARDOS RÓBERT

Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002. 162 old., 1900 Ft (Múlt és Jövő Könyvek)

Stark Tamásnak a kötetben szereplő tanulmánya 440 ezer és 550 ezer közé becsli a vészkorszakban elpusztult magyarországi zsidók számát. Az itthoni túlélőket és visszatérteket 190 ezer és 260 ezer közé. Hogy erről

a csapásról – egyszersmind az európai és benne a magyar kultúra szégyenteljes bukásáról – több szó esik, mint a Magyarországon ma élő zsidókról, nemcsak érthető, hanem messzemenően indokolt, mondhatni: célszerű is. Zsidók és nem zsidók (Bibó szavával élve) *embertelen* viszonya egymáshoz és saját magukhoz nem humanizálódhat másképp, mint a jóvátehetetlen kudarc napirenden tartásával és – amiben még nem sikerült messzire jutni – demisztifikálásával.

A Kovács András szerkesztette könyv ez utóbbi szálon kapcsolódik az irodalom javához, azokhoz a művekhez, amelyek – nem feledve a kettő kapcsolatát – gondosan elválasztják a zsidókat mint társadalmi csoportot „a zsidótól” mint gondolati, kultúrtörténeti és indulati képződménytől. A szerzők a mai magyarországi zsidóságot vizsgálják, azt, hogy „ki miben és milyen intenzitással tekinti magát zsidónak”, és főként, „hogyan az az azonoság mily mértékben jelenik meg olyan társadalmi gyakorlatokban, amelyek a vizsgált csoportot a társadalom többi csoportjától objektíve megkülönböztetik” (7. old.).

Annak a halmaznak a körülhatárolásához, amelynek tagjai kisebb-nagyobb intenzitással zsidónak tekintetik magukat, a harmadik zsidótörvény hatálya alá eső népesség szolgálat (örven év után is!) „természetes” kiindulópontot. Az ELTE Szociológiai Intézetében működő Kisebbségkutató Intézet által 1999-ben megkérdezett minta idősebb, 1945 előtt született tagjait az üldöztetésük miatt kárpótlásért folyamodókból, a fiatalabbakat pedig részben az ő hozzátartozóikból választották ki. (Stark is a vézskorszakot túlélő üldözöttek csoportjából indul ki népességbecslési kísérletében.) A mintakeret felállításához azonban a Chevra Kadisha és más zsidó szervezetek tagnévsorát is felhasználták, továbbá az 1945 után született megkérdezettek körét másodlagos mintavétellel is kiegészítették. Összesen 2015 interjú készült magukat valamilyen fokban zsidó származásúnak valló személyekkel.

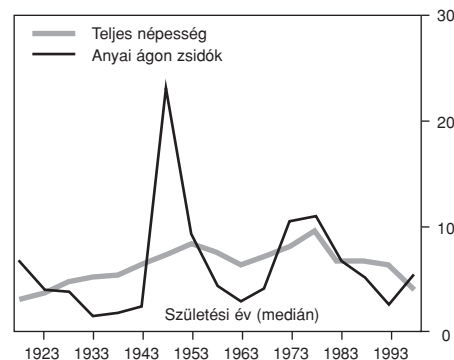
Természetesen nem tudható, hogy az így előállt minta reprezentálja-e a valamilyen mértékben zsidónak tekinthető népességet (a magukat an-

nak vallókat és/vagy a mások által annak tartottakat), már csak azért sem, mert pontosan maga az alapsokaság sem definiálható.

Stark Tamás *Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között* című tanulmánya az egyik lehetséges (a rabbinikus) meghatározást választva, az anyai ágú leszármazás alapján meghatározott zsidó népesség alakulását vizsgálja. Kiindulópontja az 1945. évi túlélők száma: a lehető legszűkebb meghatározás – a zsidó szervezetek nyilvántartása – szerint 144 ezer, azonban 260 ezernél semmiképpen nem több. Stark heroikus munkát végzett, amikor a hiányos statisztikai adatokból elfogadható kompromisszumok árán rekonstruálta a népesség-előreszámításhoz szükséges legfontosabb demográfiai paramétereket: a korszpecifikus termékenységi, illetve halálozási valószínűségeket, figyelembe véve az eltorzult nemek szerinti és életkori szerkezetből, valamint a tömeges kivándorlásból eredő további hatásokat is. Számításainak végeredményét két táblázat foglalja össze.

Az első szerint 2000-ben legalább 64 ezer, de legfeljebb 119 ezer ember származott az üldöztetést szenvedett zsidóságból *anyai* ágon. Ez a szám nem tartalmazza a vegyes házasságokból apai ágon zsidó származásúakat, akiknek száma igen jelentős lehet, tekintve, hogy az 1999-es felvétel szerint a zsidó férfiak többsége (56%) vegyes házasságban él. (Az arány 75 éves korig bezárólag a két nem esetében együttesen eléri vagy meghaladja az 50%-ot!). Ez azt jelenti, hogy az anyai leszármazás alapján zsidónak született gyerekek gyerekeinek jóval több mint egynegyede a rabbinikus szabályok szerint már nem minősül zsidónak, miközben annak vallhatja magát, és/vagy kénytelen megélni a zsidókat sújtó hátrányokat.

A második táblázat az anyai ágon zsidó származásúak korstruktúrájára ad becslést. A mindennemű szószaporitástól tartózkodó, elegáns tanulmány e ponton túlságosan is szűkszavú: az adatok ugyanis olyasmit tárnak elénk, ami mindenképpen – még egy rövidített szövegeket tartalmazó tanulmánykötetben is – magyarázatra szorult volna.

A népesség korcsoportok szerinti becsült megoszlása 2000-ben (%)

Stark: i. m. 127. oldal és Munkaerőfelvételek, 2000.

A pontok éves korcsoportokra vonatkoznak

Mint az ábrán látható, a Stark által vizsgált zsidó népességben rendkívül magasnak mutatkozik az 1946–50-ben (átlagosan 1948-ban) születettek száma.

Ezt részben megmagyarázhatja, hogy a népi társadalom különösen sok – nagyjából 1929 és 1944 között született – *gyerek* esett áldozatul, és ez a veszteség éreztette hatását az ötvenes évek végének, hatvanas évek elejének alacsony születésszámában, sőt egy generációval később, a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján is. A tizenévesek túlélési esélye lényegesen magasabb (valamennyi korosztály közül a legmagasabb) volt, ami 1946–50-ben lehetővé tette a megmaradt zsidóság lélekszámának viszonylag gyors emelkedését. Valószínű azonban, hogy ennél többről volt szó: olyan, kivételes nagyságrendű reprodukciós erőfeszítésről, melyre érdemes lett volna érdemben kitérni. Míg tehát a rabbinikus leszármazási szabályok szerinti zsidó népesség jelentősen csökkent, nyilvánvaló módon megnőtt – Stark találó megfogalmazásában – a zsidóság holdudvara. Ennek a szélesebb népességnek a zsidósághoz erősebben kötődő csoportjait vizsgálják az 1999. évi felvételen nyugvó tanulmányok Kovács András, Ladányi János, valamint az Angelusz Róbert–Tardos Róbert szerzőpáros tollából.

Kovács *Zsidó csoportok és identitásstratégiák* című tanulmánya a kisebbséget definiáló társadalmi erők (csoporttudat, stigmatizáltság, társadalmi hátrányok) színeváltozásának elemzésével kezdődik. Bevezetesképp kiváló

összefoglalását adja annak a folyamatnak, amely a XIX. század végére nemcsak a többségnek a zsidósághoz való viszonyában hozott fordulatot, hanem más tekintetben is a befogadó liberalizmus vereségével végződött. (Miközben a kapitalista versenyzásba és a parlamentarizmusba – mint a fennálló rend félig-meddig már megvalósult alternatívájába – vetett hit nemcsak a többségi társadalomban, hanem a zsidóság széles rétegeiben is megingott.) Arnyalt és konkrét képét adja a soához vezető folyamatoknak, viszont sajnálatosan röviden szól a közelmúltról, arról, hogyan változtak az asszimiláció, illetve az elkülönülés társadalmi keretei 1945 után, az ötvenes, a hatvanas–nyolcvanas, majd a kilencvenes években, mely évtizedek élesen eltérő utakat kínáltak e dilemma feloldására.

A hiányt bizonyos fokig pótolja a felmérés adatainak korcsoportok szerinti elemzése. Az adatokból adódó legáltalánosabb következtetést úgy foglalhatnánk össze, hogy az asszimiláció nagymértékben és számos dimenzióban előrehaladt, azonban a legfiatalabb, 18–25 éves korosztályban a tendencia megtörik, a homogenitási és a kulturális hagyományok megtartásának magasabb szintjét tapasztaljuk, mint az eggyel idősebb korosztályban.

Kovács az alapadatok áttekintése után hat típusba sorolja a megkérdezetteket. A tradíció teljes hiányát, az *elutasítás* identitásstratégiáját a minta 18%-ában találja meghatározó vonásnak. A tradíció *feladásáról* beszélünk egy ennél szélesebb (28%) körben, mely iskolázottság szerinti összetételét, lakóhelyét és mobilitását tekintve is közelebb áll a többségi társadalomhoz, mint az első csoport, a tradícióhoz való viszonyát pedig inkább a passzív kihátrálás – részben a zsidó környezet megszűnéséből adódó kényszerű eltávolodás – jellemzi.

Alapvetően idősebb emberek alkotják a *távolodók vagy szekularizálódók* csoportját (15%), amelyben nagyrészt zsidó környezetben élő, erős identitástudattal rendelkező „kis zsidókat” találunk, akik mindazonáltal nem követik következetesen a vallási és kulturális hagyományt. A *szimbolikus tradícióőrzők* (15%) csoportját –

az elsőhöz hasonlóan – nem kis részben feltörekvő fiatalok alkotják, akik azonban a zsidó hagyományt őrző családokban nőttek fel: 80%-uk számolt be „zsidó légkörről” az első csoportban mért 38%-kal szemben. Az ötödik csoport a *visszatérők* (13%), akik többnyire fiatalok és nők, budapestiek és értelmiségiek, az átlagosnál jobban élnek, baráti körük nagymértékben (69%) zsidókból áll. Végül 11%-ra becsülhető a *tradícióőrzők* aránya, ezt a csoportot a vallásos zsidóság megmaradt zárványaként jellemzi a tanulmány.

Ha rossz fényt vet is rá, a recenzius bevallja: ötször-hatszor kellett elolvasnia a tipológiát ismertető szöveget, hogy megírhasa a fenti, gyarló és pontatlan összefoglalást. Ennek egyik oka, hogy Kovács András nem közölte a típusképzést megalapozó számításokat – amelyekből kiderülhetett volna, hogyan keletkezett a tipológia, és milyen mértékben magyarázza az identitást mérő változók szóródását. Viszont arra sem szánta el magát, hogy a típusokon *belüli* szóródás részletező tárgyalását mellőzve, a változók csoportátlagaival jellemzett kvázi-egyéneket állítson elé. A szélesebb olvasóközönségnek szánt kötetben véleményem szerint ezt a megoldást kellett volna választania. Az első és a két utolsó csoport (elutasítók, visszatérők és tradícióőrzők) tipikus tagját nem nehéz magunk elé képzelni, de ezt nem állítanám a második, harmadik és negyedik csoportról, akik pedig a minta 58%-át teszik ki. A negyedik csoportot például kétharmad részben fiatalok alkotják, akik inkább budapestiek, mint vidékiek, és inkább vállalkozóként, mint alkalmazotként tevékenykednek; egyharmad részben pedig idősebbek, akik az átlagosnál nagyobb arányban élnek falun, és dolgoznak – viszonylag alacsony bérért – irodai alkalmazotként.

Meglehet, a szerző visszautasítaná azt az olvasói követelést, hogy az elemzésben különüljenek el a „magyarázók” és a „magyarázott” változók. Bizonyára igaz, hogy a tradícióhoz való viszony és a társadalmi pálya vagy a jövedelem között nem egyirányú, hanem kölcsönös a kapcsolat. A kötetbeli számításokban azonban a nyilvánvalóan exogén változók (az

életkor, a nem, a szülői háttér) ugyanolyan csoportképző ismérvként szerepelnek, mint például az, hogy megtartja-e a kérdezett a szombatot. Így aztán nem kapunk világos választ arra, hogy miként befolyásolja a vallásosságot, a hagyományok megtartását vagy a kapcsolatok nyitottságát (esetleg egy ezekből képzett összetett mutató alakulását) a kérdezettek életkora, tisztán zsidó vagy vegyes származása, szüleik foglalkozási státusza vagy a szülői ház zsidó jellege. Úgy gondolom, minden adat rendelkezésre áll egy ilyen elemzéshez, eredményei könnyebben köthetők a tanulmánykötetben tárgyalt történelmi folyamatokhoz, és könnyebben is megragadnának a fejekben.

A zsidó öntudatnak a legfiatalabb korosztályban mért növekedése fontos változást sejtet: összhangban áll a kisebbségi identitás világszerte megfigyelhető erősödésével, és érthető választ ad az itthoni antiszemitizmus nyíltvá válására. Megjegyzem, gyengíti ezt az állítást, hogy az alkalmazott mintavételi eljárás éppen a fiataloknál torzít erősen a zsidósággal szorosabb kapcsolatban álló csoportok javára. (Jó lenne tudni, különböztek-e érdemben az alapminta hozzátartozóinak választai azokétól, akik más úton kerültek a mintába.) Kovács András azonban meggyőzően érvel amellett, hogy nem csalóka statisztikai látszatról, hanem a „sokszor gyötrő és terhes identitással” való aktív szembenézésről van szó. (Azt, hogy a *kisebbségi* öntudat erősödéséről van szó, alátámasztani látszik, hogy az Izraellel kapcsolatos szimpátia az átlagosnál nem nagyobb fokú a legfiatalabbak körében.)

Angelusz Róbert és Tardos Róbert *Társas kötelek és kulturális tradíciók a magyar zsidóság különböző nemzedékeiben* című írásának tárgya az összetartó, de kifelé zárt zsidó közösség népszerű toposza. Már a házassági statisztikák is kétséget ébresztenek e fantomképpel kapcsolatban: a megkérdezettek fele vegyes házasságban él, és a 18–25 éveseknek immár a fele vegyes házasságból származik.

A zsidók ismeretségi hálói az átlagosnál kiterjedtebbek (4,83 ismerős a 3,5-es átlaggal szemben), azonban ezt a differenciát több mint fele részben a

lakóhely és az iskolázottság eltérései magyarázzák: a fővárosi, középiskolát vagy egyetemet végzettekhez képest (4,27) mutatkozó eltérés jóval kisebb, és a zsidóságon belül is óriási különbség mutatkozik a fővárosiak és vidékiek (nagyjából 3,1) között.

A személyes kapcsolatokban viszonylag nagy fokú a szelektivitás: a kérdezettek ismeretségi hálóiban 60% a zsidó származásúak aránya. Angelusz és Tardos ezt magas értéknek tartja a reformátusokkal (49%), illetve az evangélikusokkal (39%) való összevetés alapján. Azt gondolom, az összehasonlítás sántít. Egyrészt a református embernek katolikkussal ápolat kapcsolata a mai világban nem különösebben jelentős választóvonalat metsz át, míg egy zsidó és egy nem zsidó (vagy egy cigány és egy nem cigány) barátságának ennél szélesebb árkot kell átívelnie. Másrészt, ha jól számolom, az átlagos zsidó 1,9 nem zsidóval, az átlagos református pedig (3,5 ismerőst feltételezve) 1,7 nem reformátussal tart kapcsolatot.

Ugyanakkor a kapcsolatháló nagyobb zártsága mellett szóló érv, hogy a zsidók esetében jóval alacsonyabb a rokonok aránya az ismeretségi hálón belül – 51% a teljes népességben mért 75%-kal szemben. A kötetből azonban nem derül ki, hogy ez a különbség mennyiben fakad a családnagyság esetleges eltéréseiből, illetve a családok vallásfelekezeti szerinti homogenitásának különbségeiből.

Az ismerősök és barátok megválasztásában kimutatható a közös politikai beállítottság szerepe (inkább a konzervatív-liberális, semmint a jobboldali-baloldali tengely mentén), valamint az a tendencia, hogy a zsidók nem zsidó barátai nagyrészt a vallásukat nem gyakorló vagy tagadók közül kerülnek ki. Ez esetben nem volt mód a zsidók és a nem zsidók összehasonlítására. Sajnos itt is és általánosságban is igaz, hogy a tanulmányban feltejtett kérdések pontos megválaszolásához kontrollmintára lett volna szükség, hogy megállapítható legyen – más tényezők hatásának kiszűrése után – a zsidó eredet hatása.

A zsidó szervezetekhez a megkérdezettek közel 30%-a egyáltalán nem kapcsolódik, valamivel több mint egyharmaduk időnként (a többségük

ritkán) ellátogat zsidó kulturális rendezvényekre. Valamilyen vallási-társadalmi szervezetben részt vesz, vagy emellett még kulturális szalon is kapcsolódik a zsidósághoz közel 40%-uk.

A tanulmány az újságolvasási szokásokat elemző résszel zárul, amelyből megállapítható – amit azért eddig is sejtettünk –, hogy a legalább érettségizett fővárosiak átlagához képest a zsidó olvasóközönség inkább a *Népszabadságra* és a *Magyar Hírlapra* – valamint a hetilapok és folyóiratok közül a *168 órára*, az *Élet és Irodalomra*, a *Magyar Narancsra* és a *Hócipőre* – vevő, s nem a *Magyar Nemzetre* vagy a *Magyar Fórumra*. A *Népszava*, a *Blikk* és a *Mai Nap* a kisebb mértékben elutasított lapok közé tartozik. Azonban egy *durva* számvetéssel (75 ezres, 14 évesnél idősebb budapesti zsidó lélekszámot és 760 ezres nem zsidó fővárosi érettségizett népességet feltételezve, a 71. oldalon közölt arányszámokat felhasználva) az is megállapítható, hogy a zsidó olvasók részaránya az általuk leginkább preferált újságok (*Narancs*, *Hócipő*, *És*, *168 óra*) esetében még Budapesten sem haladhatja meg a 20-30%-ot, a napilapoknál ennél jóval alacsonyabb (talán 10-15% lehet a *Népszabadság* és a *Magyar Hírlap* esetében, ám a korabeli *Magyar Nemzet* is elérhette a 7%-ot), vidéken pedig nyilvánvalóan elenyésző.

Ladányi János *A zsidó népesség térbeni elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870 és 2000 között* címmel írt rövid tanulmányt a kötetbe. Bemutatja a zsidó népesség részarányának változását az 1869. évi 16,9%-ról az 1930-as 21,5%-ra, ami a soá után 9,1%-ra, majd mára nagyjából 4-5%-ra csökkent. A tanulmány legfontosabb eredménye annak kimutatása, hogy a lakástípusok és – főként – a városrészek szerinti elhelyezkedés nagyrészt nem az anyagi státussal, illetve az iskolázottsággal, hanem a származással magyarázható: az iskolázott és iskolázatlan zsidók között e tekintetben sokkal kisebb különbség mutatkozik, mint az azonos iskolázottságú zsidók és nem zsidók között. Ez a szegregáció azonban nem követi a világ számos nagyvárosában kialakult mintát: nem állítható, hogy a tradicionális kisebb városrészek tömörítenék a hagyo-

mányaikhoz vagy vallásukhoz leginkább ragaszkodókat, és az onnét való kirajzás lenne az asszimiláció egyik fontos lépcsőfoka. Az uralkodó mintától való éles eltérés is jelzi, hogy a magyarországi zsidóság erősen heterogén, és alapvetően kívülről – a közös történelmi tapasztalat és az előítéletek által – definiált kisebbség.

A kötet végén, szerző megnevezése nélkül szerénykedik a *Függelék*, amely pedig az egész kötet mondanivalója szempontjából fontos információkkal szolgál. Nemcsak azért, mert itt kaptak helyet a zsidó népesség iskolázottságára, foglalkozására és vagyoni helyzetére vonatkozó adattáblák, hanem mert itt kapunk képet az 1999-es felvételen megkérdezetteknek az *antiszemitizmushoz* kialakult viszonyáról is. (Ami a kemény változókat illeti, az iskolázottságra és a foglalkozási szerkezetre vonatkozó eredmények nem keltenek meglepetést, de érdekes adalékkal szolgál a vagyoni helyzetre vonatkozó rész, melyből kiderül, hogy miközben az aktív zsidó népesség autóval, telekkel, mikrohullámú sütővel vagy videóval való ellátottsága csak kismértékben haladja meg a fővárosi iskolázottak átlagát, a kommunikációs eszközöket – internet, mobiltelefon –, valamint a külföldi nyaralást illetően jelentős különbség alakult ki).

Mit tanulhatunk ezekből a táblázatokból? A kérdezettek egyharmada erőnek tartja az antiszemitizmust. 28%-uk szerint az emberek több mint egyharmada ellenszenvvel tekint a zsidókra. Majdnem kétharmaduk szerint az elmúlt években nőtt a zsidóellenesség, ami egyharmaduk szerint a közeljövőben tovább erősödik majd. Tíz zsidóból hat tart diszkriminatív gyakorlattól, és egyharmaduk úgy gondolja, hogy Magyarországon akár zsidóüldözések is sor kerülhet. E tekintetben kicsik a különbségek a generációk között: a mélyebb asszimiláltság nem oltja ki a fenyegetettség érzését.

Természetesen nem feledhetjük, hogy az adatfelvételre 1999-ben került sor, amikor az ország miniszterelnöke egy nem kevésbé útszéli rádióműsort tüntetett ki ismétlődő szerkesztőségi látogatásaival, miközben utcán-téren

hevesen udvarolt a szélsőjobbnek. A félelem és az üldözöttség tudat néhány százaléka talán ennek a számlájára könyvelhető. Orbán Viktort a szavazók leváltották, és valószínű – mint azt maga is felismerni látszik –, hogy szélsőjobb oldali programmal már nem is kerülhetne kormányra. De az idézett számok nagyon magasak ahhoz, hogy ezzel nyugtatgassuk magunkat, vagy valamiféle zsidó paranoiára kenjük ezeket a megdöbbentő eredményeket.

Bibó István a nagy tanulmányához fűzött (Molnár Sebestyénnek címzett) megjegyzéseiben így ír: „legkevésbé sem a magyar nép felelősségének kérdése a tanulmányom vezérfonala. Ma már csak azért sem, mert ebből többek között a magyar nép felelőssé *tétele* és felelősségre *vonása* következnek. Ellenkezőleg, éppen azokkal az általánosító, absztrakt és igazi valóság tartalom nélküli formulákkal fordultam szembe, amelyek ilyen vagy olyan többség számítások alapján a magyar népnek vagy egyes osztályainak ilyen vagy olyan, élesen körülhatárolt álláspontokat tulajdonítanak, s azután ezekből hol a felelősségüket, hol a felelősség alóli mentességüket hozzák ki. Hanem ezzel szemben a felelősségvállalás szellemének országos méretben való felkeltését tartottam és tartom szükségesnek úgy, hogy a felelősség kérdését a magyar népnek s minden osztályának minden egyes tagja elsősorban magára vonatkoztatva felfesse.” (*Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről. Válogatott tanulmányok 1945–49.* Magvető, Bp., 1986. 801. old. Kiemelések az eredetiben.)

Hogy *mi miatt* kell felelősnek éreznünk magunkat a mai Magyarországon élő zsidókkal szemben, azt az idézett számok mindennél élesebben mutatják. Nehezebb megmondani, hogyan vállaljuk ezt a felelősséget, nem lévén rá általános recept. A kötet szerzőinek helyzete azonban egyértelmű: az ő dolguk az volt, hogy pontos és elfogulatlan képet fessenek a mai zsidóság életéről és boldogulásáról, vívódásairól és szenvedéseiről. Ha maradt is még elvégzendő munka bőven, ők a maguk felelősségét példamutatóan vállalták.

Borsi-Kálmán Béla: Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár

ÍRÁSOK A „NEMESI POLGÁRISODÁS”
TÉMAKÖRÉBŐL

*Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002. 291 old.,
1500 Ft*

Rendhagyó könyvet tart kezében az olvasó: ha a szöveget kísérő sok-sok jegyzetre tekintünk, mindenképpen tudományos munkára gondolunk. A könyv végére érve azonban kétségeink támadnak. A kötet, amely korábban már több alkalommal közreadott írások elegyes gyűjteménye, inkább esszéket, mint szaktanulmányokat foglal magában, sőt egyötödét egy interjú tölti ki. Fejtt Ferenc az előszóban ugyanakkor a könyv tudományosságát hangsúlyozza, aminek bizonyosságául a „szokatlan mennyiségű” dokumentumot (jegyzetapparátust) említi. Igaz, ami igaz, a könyv *háromötöde* jegyzetekből áll. Elég-e csupán ennyi a főszöveg tudományosságához? Nézzük meg tehát, milyen jegyzetéről is van itt szó!

Három típusú jegyzet szerepel a kötetben: a referáló tanulmányoktól elvárt és megszokott részletező bibliográfia, amely egy-egy téma (közel) teljes irodalmát sorolja fel; bibliográfia-t közreadó jegyzet, ahol a szerző már nem is alkalmaz jegyzetszámozást, hanem abc-rendben sorolja fel a szakirodalmat (és gyakran napilapcikkeket!). Végül nem hiányzik a beszélő jegyzet típusa sem, ahol nem egyszer a főszöveg kerül át (akár a forráshely megjelölése helyett is) a végjegyzetbe.

Hexter a Maximális Hatás Szabályának nevezte azon követelményt, hogy „kerüljön lábjegyzetbe minden bizonyíték és információ, amely a főszövegbe illesztve csökkenti a történetész által az olvasóra gyakorolni kívánt hatást” (J. H. Hexter: A történelem retorikája. *Műhely*, 2003. 4. szám,

41. old.) Az iménti szabálynak szerzőnk talán a kívánatosnál is inkább megfelel. De vajon miféle Valóságsszabálynak (amely előírja, hogy ellenőrizhető állításokat tegyünk a múlttól) felel meg a főszöveg és a jegyzetanyag imént jelzett aránya (vagy inkább feltűnő aránytalansága)? E kérdést szem előtt tartva vesszük tehát szemügyre a kötet írásait.

A *Polgári Franciaország és nemesi Magyarhon?* című tízoldalas, eredetileg előadásnak szánt íráshoz a főszövegnél hosszabb jegyzetanyag társul; az egész inkább kelti referáló cikk, mint szaktanulmány benyomását, holt a szerző bizonyára nem ezt a műfajt kívánta ezúttal művelni. A „hevenyészett és szükségképpen tömörre sikeredett vázlat”, mely „természetesen... a lehető legrövidebbre szabva” (19. old. – kiemelés tőlem, Gy. G.) valóban csupán néhány szót ejt a francia forradalom XIX. század eleji magyarországi (nemesi) fogadtatásáról, legföljebb a téma bevezető tárgyalására elegendő. A forradalmi Franciaország 1795 és 1830 közti hazai imázsát négy és fél oldalra szorítva ecseteli, ami, mondhatni, bántóan kevés. Egy-egy idézet Dessewffy Józseftől, valamint Kazinczytól (mely utóbbi ráadásul így kezdődik: „Én Franciaországnak állapotját s az ő institúcióit nem igen ismerem”), továbbá néhány futó utalás Kölcseyre és Kossuth egy olvasmányára nem sokat árul el a hazai francia recepció tényleges méreteiről és közelebbi tartalmáról. További három oldal szól a francia és a magyar nemesség szerkezeti hasonlóságairól és különbözőségeiről. Az összevetés pontos céljának tisztázatlansága, valamint a hasznosított történetírói ismeretek feltűnő szűkössége (Furet mint a francia nemesség fő és egyedüli szakértője!) miatt azonban komoly tanulságok levonására ez sem teremt lehetőséget. Ha nem ennyire tömör kifejtésre törekedett volna a szerző, többet megtudhattunk volna arról, miként is járult hozzá a francia forradalom recepciója a magyar reformkor szellemi és politikai érlelődéséhez (s ezzel tovább folytathatta volna Eckhardt Sándornak *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című, nyolcvan évvel ezelőtti monográfiáját).